

„A mindenségnek fáj dalom”

Néhány Dsida Jenő-vers angol fordításáról

„Fáj a földnek és fáj a napnak / s a mindenségnek fáj”, bizonyára fáj Dsida Jenő dala. Az emberi mindenségben azonban a magyarokon, illetve a magyarul beszélőkön kívül nem sokan érezhetnek rá a magyar fájdalomra az ő verseiből sem, hiszen azok átütő erejű fordításban igencsak kevesekhez juthatnak el. Az angolul eddig megjelent Dsida-versek sora meglehetősen rövid, annál nagyobb hát a jelentőségük; érdemes számba venni őket.

Hatalmas zsoltárát, a *Psalmus Hungaricus*t Dsida-kötetben először itthon is későn, 1980-ban közölték, angolul pedig csak a legutóbbi években vált olvashatóvá, de mostanra már három változat is született: Makkai Ádám, Lengyel Balikó Péter és Veszely Ferenc fordításában. A *Nagycsütörtök* angolul először a Gömöri György és Szirtes György által szerkesztett *The Colonnade of Teeth* (A fogak tornáca) című, Angliában kiadott 1996-os antológiában szerepelt Gömöri György és Clive Wilmer tolmácsolásában más Dsida-versekkel egyetemben: *Vallomás*, *Tavalyi szerelem*, *A sötétség verse*. Néhányat Szirtes György *The Lost Rider* című kötete is átvett (Eltévedt lovas, 1997), és Makkai Ádám is beválogatta őket monumentális gyűjteményébe, az *In Quest of the Miracle Stag* (A csodaszarvas nyomában, 1996), kiegészítve továbbiakkal: *Szerenád Ilonkának* (ford. Joseph Leftwich), *A költő feltámadása* (Peter Zollman) és a *Mi lesz ebből?* (Makkai Ádám); *A sötétség verse* pedig más fordításban, a Watson Kirkconnellében szerepel. Gömöri és Wilmer fordításait rövid bevezetővel a *Hungarian Review* később újraközölte 2013 júliusában, majd még kettőt hozzáadva a novemberi számban: *Nocturne* és *Búcsú az elítélttől*.

Örvendetesen több kiváló emigráns magyar költő – angol nyelvterületen a már említett Makkai Ádám, Gömöri György, Szirtes György mellett Sohár Pál, Nicholas Kolumban, az egyébként fizikus Peter Zollmann vagy a Balassikardos, szintén fizikus Czipott Péter – szolgálta és szolgálja a magyar költészet ügyét: fordítással, kötetek szerkesztésével, kiadásával. Dsida Jenő-verset elsőként

BERTHA CSILLA (1946) irodalomtörténész (Debreceni Egyetem, Angol–Amerikai Intézet). Legutóbbi szerkesztett kötete: *A Nation Dismembered. The 1920 Treaty of Trianon in Hungarian Poetry* (Szétszaggatott ország: Az 1920-as trianoni békeszerződés a magyar költészetben), 2019.

Gömöri György – az '56-ban Angliába menekült, s azóta ott élő költő, műfordító, irodalmár – ültetett át angolra. Ő hívta fel a figyelmet az első angolul megjelent tanulmányra az erdélyi költőről, a pozsonyi származású, Amerikába emigrált Reményi József író, irodalomtörténész tollából, amelyet a londoni *Slavonic and East European Review* közölt 1956-ban (Gömöri, *Tiszatáj*). Akkor még egyetlen Dsida-vers sem létezett angolul, s a tanulmány is csupán egy versrészletet és egy-egy sort tartalmaz, így nem is kelthetett semmiféle visszhangot. Sajnálatos, mert a *The Transylvanian Poet: Jenő Dsida* című értő, érzékeny írás kiemeli a fiatalon elhunyt költő kivételes formaművészetét, végsőkéig lecsiszolt, mégis friss verselését, Keatshez is hasonlítható esztétikai igényességét. Olyan közép-kelet-európai költőnek ábrázolja, aki művészi egységbe olvasztja egyfelől az alkotói, másfelől az erkölcsi és intellektuális nemzeti felelősségérzetet, miként W. B. Yeats az íreknél. A magyar nyelv izoláltságának terhével, „politikai szögesdróttal körülkerítve”, „az erdélyi magyar történelem siralmas időszakában, mintha az országán átsöprő kozmikus tűz csapdájában, élet és pokol között élne, mégis immunisan bármiféle gyűlöletre és bosszúszomjra” (Reményi, 249).

Gömöri maga is számos tanulmányt írt Dsidáról, de csak sok évvel Angliába költözése után kezdte fordítani egyedül vagy Clive Wilmer angol költővel közösen, ahogyan írja egy rövid számadásában (*Tiszatáj*). Sőt, Láng Gusztáv szíves szóbeli közlése szerint, doktori disszertációját is róla szándékozta írni, amely munka azonban kényszerűen félbeszakadt az 1956-os forradalom és utána a menekülés miatt. A *The Colonnade of Teeth* antológiában először megjelentetett *Maundy Sunday a Nagycsütörtök* meghatározó, időtálló angol változata; az ihletett, árnyalt fordítás úgy szöveg- és formahű, hogy angol versként is kiváló. Ragyogóan visszaadja a hangulatát, ritmusát, díszítetlen, tömör nyelvét, tömörségében különös feszültséggel teli atmoszféráját, rejtélyes-misztikus hullámveréseit. Csak egy példa rá:

Testem törött volt és nehéz a lelkem,
mint ki sötétben titkos útnak indult,
végzetes földön csillagok szavára,
sors elől szökve, mégis szembe sorssal¹

*My soul was heavy and my body broken –
I felt like one who, on a secret journey,
Sets out in darkness, summoned by the stars
On fateful earth, braving yet fleeing doom*

1 Mint tudjuk, a magyar, főként az erdélyi irodalomban a *Nagycsütörtök* számtalan utalásban, intertextusként vagy parafrázisul felbukkan, itt csak egy kevésbé ismerhető példát említek. Szöcs Géza *Raszputyin küldetése* című drámájában, az első világháborús mérhetetlen pusztítás látomása nyomán az európai uralkodókat a háború elkerülésére megszállottan és kétségbeesetten rábeszélni próbáló főszereplő szavai idézik meg ezeket a sorokat: „Mennyei nagyhatalmak szavára s a végzet elhárítására indultam útnak” (kézirat, 2014).

Az angolul olvashatóvá vált *Nagycsütörtök* egy ír költőt-műfordítót, Dennis O'Driscollt (1954–2012) saját változata – egyfajta lírai parafrázis – megalkotására ihletett. A korábbi és a kortárs ír költők közül többen is felfedezték a magyar irodalom egy-egy szerzőjét, jelenségét, történelmi párhuzamokra is ráérezve, amint ez érthető is főként a kis népek másokra is kiterjedő figyelmének köszönhetően. A Nobel-díjas William Butler Yeats szépen példázza ezt, aki fiatal korában balladát írt a legendás (mint a kutatás kimutatta, valóban „csupán” legendabeli) Rényi Ferencről, az 1848–49-es szabadságharc után iszonyatosan megkínzott, de társait akkor sem eláruló szabadságharcosról *És Rényi Ferenc hallgatott – Magyarország, 1848* címmel, amelyben e szavakkal köszönti a magyarokat: „ó, sebzett szívű nép, e bús pohárt / Nyugat magyarja hadd köszöntse rád” (Gergely Ágnes fordítása, 1991, 165–66, aki innen választotta Yeats-ról szóló könyvének a címét: *Nyugat magyarja*). Egy a népi kultúra irodalomépítő jelentőségéről értekező esszéjében is utal Yeats a magyarokra: „Minden nemzeti drámai mozgalom vagy színház olyan országokban, mint Bohémia vagy Magyarország [...] az egyszerű emberek tanulmányozásából nőtt ki, akik bármely más osztálynál jobban őrzik a nemzeti sajátosságokat” (Yeats, 222). A kortársak közül is jónéhányan fordultak érdeklődéssel a közép-európai költészet felé, és (a szintén Nobel-díjas) Seamus Heaney fájlalta is, hogy a magyar költők nem elérhetők angolul (igaz, ő maga is inkább lengyel és cseh verseket fordított). Hugh Maxton alias W. J. McCormack, költő és irodalomtudós viszont tanulmányokat is szentelt a magyar költészetnek, főként Nemes Nagy Ágnesről szólva, akinek a verseiből saját fordításában kötetet is megjelentetett (*Between – Között*, Corvina, Budapest, 1988).

A *Nagycsütörtök* állomását címébe emelve, Dennis O'Driscoll átírása, az 1999-ben született *Állomás. Dsida Jenő versére* – eredeti címén: *A Station – after Jenő Dsida* (amelyet szintén Gömöri György tolmácsolta magyarul, s mindkét változat, az eredeti verssel együtt az *Egész világhoz lángbeszédül* című, Dsida emléke előtt tisztelgő kötet appendixében látott napvilágot, 2017, 67–69), a fordítói előszó szerint: „A nemzetközi költői empátia különlegesen szép kifejezése” (Gömöri, *Korunk*, 75–76). Mint köztudomású O'Driscollról, műveiben – más európai költők mellett is – igen hangsúlyos Philip Larkin hatása. Ő is jellemzően a larkini külvárosi, többnyire ingázó kisember sorsának, életének részletrajzain keresztül jut el az általánosabb tartalmakig. Az *Állomás* valóban az egyedül maradt hétköznapi ember szenvedését festi plasztikusan, apró mozzanatokon, képeken keresztül. Legalábbis egy szinten. Ám az eredeti Dsida-vershez hasonlóan, a parafrázis is kitágítja a konkrét, tárgyias részleteket a metafizika irányába. Mindkét versre igaz, amit Láng Gusztáv állapít meg a *Nagycsütörtök*ről: hogy szinte „teljesen a szerkezet ritmusával, a külső és belső leírások váltakozásával éri el, hogy a tárgyi elemek a lelkiállapot szimbólumaivá minősüljenek, s a belső rajz ez »átlényegített« külvilág egyenes következményének tűnjék”. S ezzel a „pátosztalansággal” – a befejezés „sokkhatását” érve el (Láng, 176).

A terza rimában írott, s ezáltal a dantei mélységeket és magasságokat is felvillantó *Állomás* azt sugallja, hogy mennyire mélyen érezte át az ír költő a magyar elődöt átható magányosság- és félelemérzetet. O’Driscoll verse azonban nyíltabban mondja ki, amit Dsida megrázóan sejtet: a párhuzamot Krisztus és az elbeszélő szenvedése között. *Miért szép? Dsida Jenő: Nagycsütörtök* című verselemzésében Cs. Nagy Ibolya Dsida saját gondolatait, szavait is idézve a költészet szépségeinek érzékelési módjáról, erőteljesen mutat rá a misztériumi lét-dimenzió, a krisztusi szenvedés és áldozatvállalás megfoghatatlan, csak „borzongva megsejthető” lényegvalóságára (Cs. Nagy, 15). Az ír versből talán éppen ez a csak „borzongva megsejthetőség” hiányzik, mert bár a beszélő szorongása, társtalansága ott is emlékeztet Krisztus kínzó szenvedésére, de az utalások jóval egyértelműbben fejeződnek ki: „Hallgatom démonaim jóslatát, még milyen // kereszt vár rám”, vagy „Péter kakasszói képes aludni”. A krisztusi elárultatás itt is rémisztő tudat – viszont a dsidai „messziről lopódzó ellenségek” rejtélyének „finom ideggel” átérzett azonosíthatatlanságát (az eredeti vers megfelelő helyén, még mielőtt későbbi sorok megvilágosítják): a kétségtelen áruulás néven nevezése váltja fel: „átadva engem a magánynak, // ami visszatér, mint a vacsora íze a számban, meg az áruulás // gondolata fejében”.

Az elhagyatottságot O’Driscollnál is az alvó vagy magukba zárkózva várakozó utasok teszik teljesebbé; ő is felsorolja Pétert, Jakabot, Jánost és Mátét, az álomba merült tanítványokat, azonban az új részletekkel kibővített képek az alvás pózáról, miközben erősítik az emberi közöny, együttérzés-hiány, még kis áldozatokra is képtelenség megtestesítését, lírai szemléletességét – valamelyest csökkentik a drámaiságot (például „Jakab nyála becsorog / a kispárnába, amit sálából formázott magának. János // a csupasz betonon alva...”). Kevésbé összpontosítják a figyelmet a lírai én elkeseredettségére, a teljes reménytelenségre, amelyet Dsida az ötszöri „aludt” riasztó, kopogó ismétlésével tesz végletessé: „Péter aludt, János aludt, Jakab / aludt, Máté aludt és mind aludtak...”. (Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy az O’Driscoll rendelkezésére álló angol fordításban is csak háromszor ismétlődik az „aludt”: „Peter was now asleep, and James and John / asleep, and Matthew, all of them asleep” – láthatóan a fordítók maguk sem vállalták a sokszoros, lüktető szóismétlést.)

A *Nagycsütörtök* záró soraiban véres verejtékezésével a költő már teljesen átlényegült a gyötrődő Krisztussá. Az ír *Állomás*-versben szintén felkavaró, vizionárius képszerűségben csúcsosodik ki az iszony és fájdalom: „a félelem / homlokomról belesurran a jelzőlámpa könyörtelen pirosába” – de ez a kép továbbra is szorosan kötődik a tárgyi valósághoz („jelzőlámpa”); bizonyos mértékig mintegy leszállítja Krisztus vívódását az állomás létszintjére. Ugyanakkor nála, Dsidától eltérően, ez nem a vers záróakkordja: még egy terzina követi, amelynek az érzésélménye benne lappang ugyan a Dsida-versben is, de nem az utolsó szóként:

„S akkor, mintha csak vágányt váltanék, imádkozni kezdek,
hogy sose érjen ide vonatom, hogy utamat végképp elhalasszam,
hogy lekésve minden csatlakozást, múltjék el tőlem ez a pohár.”

Dsida költő-beszélője egyszerre rettegi és vállalja az áldozatot: „sors elől szökve, mégis szembe sorssal”. Pomogáts Béla éppen a megváltáskeresésben, „a megváltás művében” osztozni kívánó személyes részvételben összegzi a vers lényegét, abban, ahogyan „a súlyos történelmi gondokkal küzdő, magányos erdélyi költő áldozatának keresztény értelmét és természetfeletti távlatát világítja meg”, amikor „szorongó lelkiállapotában”, felismeri „a virrasztó Krisztus magányának és gyötrődésének értelmét: az áldozat misztériumát” (Pomogáts, 2017, 12).

Philip Coleman, ír irodalmár a Dsida-inspirálta *Állomásról* értekezve jelzi az „egyértelmű keresztényi referenciák” jelenlétét, de kiemeli, hogy ez „szekularizált változata Krisztus szenvedéstörténetének, amely a kertből a vasútállomás terébe kerül át”. A többértelműséget is megengedve, még hozzáteszi: a vers „az az iránti vágyat is színre viszi, hogy egy pillanatra egyidejűleg érvényesüljön szekuláris és spirituális a »végképp elhalasztott« isteni bizonyosságban” (Coleman, 21–22). A „vágány-váltással” viszont az az „egy pillanat” elmúlik; az ír költő elkülöníti magát a krisztusi megváltástervtől, akkor is, vagy még inkább, ha befejezőként „imádkozik” azért, hogy azt elkerülhesse.

Ha O’Driscoll a Getsemáné-kertet a vasútállomás térségébe transzponálja, Dsidánál – ahogy általában egész költészetében – (más minőségekkel is) együtt érvényesül a profán és a szent, misztikum és bölcsesség, „sejtelmes szorongás, egyetemes Isten-hit és krisztusi szenvedésélmény”, s „égi és földi, véges és végtelen dimenziók ölelkeznek” (Bertha Zoltán, 2012, 33). A *Nagycsütörtök* egyszerre láttatja a kocsárdi állomáson és az Olajfák Hegyén történeteket. Pontosabban, mint Láng Gusztáv kifejti, a Dsida-vers három rétegű: a külső benyomások megragadása, a lelkiállapot érzékeltetése és az „evangéliumi szerep eksztatikus átélése” sűrűsödik benne össze (Láng, 171). O’Driscoll inkább az első kettőre összpontosít, s azokat terjeszti ki tovább: a világ tárgyi mivoltára és a lélekrajzra, s a transzcendens szféra jobbára csak jelzésként, lehetőségként mutatkozik meg. Azok a távlatok is hiányoznak az ír versből, amelyeket Dsida saját helyzet-meghatározására alkalmaz: az ő utazója „végzetes földön csillagok szavára” indult útnak. Az idézett angol fordításokban a „végzetes föld” „fateful earth”-ként jelenik meg, ami a csillagok ellenpontjaként a fizikai földet jelzi, míg az eredetiben benne foglaltatik a szülőföld – Erdély – is, amint ezt Lisztóczy László is megerősíti (Lisztóczy, 2018, 153). Angolul ez a „land” (szintén egyszótagú, tehát a verssor ritmusába illeszthető) szinonimának az utalássugarába férne bele, de idegen nyelvű olvasóknak valószínűleg úgysem idézné föl a referencia-tartalmát. A sors elől menekülés vágya Dsidánál szembeesül a sorsvállalás felelősségével: a magyar „költő akarva sem menekülhet a rászabott küldetés elől”, hiszen „nemcsak választás eredménye a költősors, hanem elrendelés is” (Láng, 173).

A horizontális utalásréteget tágítja ki tehát O'Driscoll: a „versalkotás módjára is reflektál” (Philip Coleman „vágány-váltás”-interpretációja szerint), amint „a költészettel túllép a valóságon”, s ezzel mintegy cáfolja is Dsida nyitómondatát („Nem volt csatlakozás”), hiszen az ír költő (éppen saját átírt versével, utalásaival) mégiscsak sugallatos kapcsolatot képes teremteni a távoli poéta-előddel. O'Driscoll verse „olyan önreflexív szöveggként értelmezhető, amely megmutatja, hogyan néz szembe a költészet az egzisztenciális szorongással, az elhagyatottság és a magányosság érzésével”. És önmagával is: azzal, hogy „rákényszeríti magát arra, hogy magába nézzen. O'Driscoll számot vet mindazzal, ami félelemmel tölti el, ugyanakkor versében valamiképpen ráeszmél önmagára is – ha nem az egész világra –, amit egy magyar költő 1933-ban írt versének köszönhet” (Coleman, 22–23). Ez az önazonosítási mozzanat nyomatékosítja a két vers szemléletbeli különbözőségét: ahogyan O'Driscoll lírai énje a másik vers nyomán önmagát is felismeri: „ahogy meglátom magam a másikban”, azaz: a másik esendő, közönyös vagy gyáva emberben. Sőt: „a vacsora íze a számban, meg az árulás / gondolata fejemben” sor úgy is olvasható, mintha egyenesen az áruló Júdással (is) azonosulna. A Dsida-vers alanya ezzel szemben, pontosabban ezzel együtt, a szenvedő Krisztusban látja meg magát.

A különbségek egyrészt Dsida mély katolikusságából és az ír költő versének már a posztkeresztény írországbeli születéséből adódnak. Másrészt Dsida végzettségű hangulata – mint ismert – saját halálközelségének a tudatán túl a történelmi környezetből, helyzetből, a küldetésstudatból is fakad: erdélyi, kisebbségi magyarságából s az ezzel járó fokozott nemzeti-társadalmi felelősségvállalás belső követelményéből, akkor is, ha konkrétan nem utal erre a közösségi dimenzióra a vers. Ezért nem lehet nála szó „vágány-váltás”-ról, míg O'Driscoll generációja már a független Írországból született, ahol a nemzeti sorskérdések nem a szabadság és függetlenség vonatkozásában merültek föl, és már nem úgy álltak az irodalom homlokterében, mint a magyaroknál; nem róttak olyan súlyos kötelességet a költőre. (Valójában ennél bonyolultabb ott is a helyzet, de ennek taglalása itt szükségtelen.)

*

Az antológiákban közölt rövidebb versek többsége általánosabban megélhető érzéseket, létélményeket hordoz; s a szép fordításokban könnyebben megérinthetik az idegen olvasókat, akikhez eljutnak. Közülük *A sötétség* versének két különböző angol változata ismert: *Az Eltévedt Lovas*-belit Gömöri-Wilmer, *A Csodaszarvas*-ét Watson Kirkconnell jegyzi. Mindkét átültetés nagyszerűen formálja meg a gondolati ritmust, a cukor-feketekávé metafora jelentőségének fokozatos kibomlását s a többi érzékletes képet, szinesztéziás szókapcsolatot – s ezáltal képes újratemteni az egész vers hangulatát. A szembesülést az elmúlással, a halálfélelmet, az iszonyatot, amely itt nem idézi föl a bibliai párhuzamot; nincs átlényegülés, bár a feláldoztatás érzete megmarad. Az eredeti vers virtuóz rímeit és ritmusszerkezetét természetesen nem is lehet utánozni angolul,

de érdekes, hogy ki milyen közelítő megoldást választott. Gömri és Wilmer a versszak szerű négy soros egységeket 3 és 4 ütemű jambikus sorokra tagolja, a keresztrímet megtartva, bár Dsidánál lényegesen kevésbé hangsúlyosan. Kirkconnell a klasszikus angol verselésnek jobban megfelelő jambikus pentameterben írja az összes sort, de ő is megtartja a keresztrímet. Mindkét angol verzióban azonban csak az utolsó szótagok (többnyire rövid, egyszótagú szavak) rímelnek, s azok is néhol asszonáncok, nem úgy, mint Dsida zseniális két- vagy háromszótagú, szinte éneklő teljes rímei – amelyek szépsége azonban szöges ellentétként a gondolatok és érzések megidézte félelmetességét húzza alá. Ízelítőül néhány sor az eredeti és a két fordítás összevetésére: „A rozsdalevű éjszaka / már hatkor a kertekre csordul. / Reves fák nyirka folydogál” – Gömri: „Night’s rust-juice floods the gardens, / by six full to brim. / And oozes from the mouldering trees”, és Kirkconnell: „At six the rusty juices of the night / already ooze on foliage in the park. / The lymph of rotting trees comes trickling slow”.

És a záró sorok:

Így szívódik az éjszaka
beléd is, fölfelé eredve,
az éjszaka, a sír szaga
minden rostodba és eredbe,
mígnem egy lucskos, barna esten
az olvadásig itat át,
hogy édesítsd valamely isten
sötét keserű italát.

Gömri és Wilmernél ekképpen hangzik:

*Just so the night seeps into you,
slowly rising, the smells
of night and of the grave all through
your veins, fibres, cells,
until one dank brown evening,
so steeped in it, you melt and sink –
to sweeten, for some unknown god,
his dark and bitter drink.*

És így Kirkconnell átköltésében:

*And even so see night now penetrate
and soak into yourself with ruthless reign;
the dank smell of the grave will saturate
your being, every fibre, flake, and vein,*

*until one murky evening, mucky-wet,
it soaks your heart to melting in its stink,
that you may sweeten, as you pay life's debt,
some ruthless godhead's dark and bitter drink.*

*

Különösen nehéz feladatot jelent úgy fordítani Dsida drámaian kiteljesedett szembenézését a sorsvállalás tragikus parancsával és elkerülhetetlenségével a *Psalmus Hungaricus*-ban, hogy az angol nyelvű olvasókat ne riassza el első látásra az ő létszemléletüktől és léttapasztalatuktól merőben idegen kérdésfelvetéseket hordozó zsoltáros poéma. Az általános fordítói dilemmákon túl – hogy a mű forráskultúrájának a különbözőségét, netán egzotikumát kell-e inkább nyomatékosítani, vagy a célkultúra közönségének otthonosságérzetét növelni amennyire lehet a számára ismerősebb vonásokkal (mint például a jambikus pentameter Kirkconnellnél), hogy mennyire fontos a formanyelv (rímek, ritmusszerkezetek, metrum), a zeneiség szigorú betartása, mennyiben térhet el a fordítás a szavak, kifejezések szintjén ahhoz, hogy a nagyobb egységek értelmét, jelentését, sugallatait közel hozza az idegennyelvű olvasóhoz és hasonlók – itt a tartalmi fordítás nüanszai is különös súlyt nyernek, hogy a témától távol álló olvasók felfoghassák, mekkora végveszélyben született erkölcsi válsasztásokról van szó.

Az egyik legérzékenyebb pontja ennek a keserves jeremiádnak az a néhány kemény sor, ahol erkölcs és lét, morális és ontológiai szempontok prioritása ütközik: „ha bűnös is, magyar / s ha tolvaj is, magyar / s ha gyilkos is, magyar, / itt nincsen alku, nincsen semmi »de«.” Dsida, eltérően a magyar irodalomban oly sokszor sokféleképpen megfogalmazott, a nemzeti azonosság és az egyetemes emberség, nemzeti értékek és erkölcsi eszmények együttlétezésének a szükségességétől, itt „az elpusztulás katasztrófájának elhárítása érdekében, az etikai megfontolások fölé emelkedő pusztító létfolytonosság elsőbbsége mellett hirdeti problematikus, de a helyzetet tekintve [...] meggyőzően törvényszerű ontológiai érvét” (Bertha, 2021, 27).

Ilyen kategorikus állításokat akkor lehet valamelyest is elfogadtatni, ha az előkészítés érthető, követhető. Főképpen olyan olvasókra gondolva, akik nem tudhatják, hogy mekkora fájdalmas belső tusakodás árán jut el a hitt és vallott kulturális értékek megtagadásához a Dantét és Goethét is fordító, klasszikus műveltségű, kifinomult formanyelvről híres Dsida Jenő. Akik számára érthetetlen, hogy ez az „ízig-vérig európeér, nyolc nyelven beszélő, Dante terzináiert, Goethe lelkéért, Párizs tüzéért [...] rajongó, pásztori tájakra menekülő, szemérmes, szelíd hangú költő, amikor elviselhetetlenné fokozódtak a magyar kisebbség szenvedései, nem tudta többé magába fojtani fájdalom szülte, szeretet diktálta indulatait, elemi erővel tört föl belőle a felelősség, a szolidaritás hangja szétszórt, üldözött, megalázott népe iránt” (Lisztóczy, 2020, 176). Akik maguk nem élték át, mi és milyen a „nemzethalál pusztító veszélye, fenyegetése, félelme”,

amely „szüli az erkölcsi normát felülíró létérdekű kényszerűséget. A megmaradás feltétlenségének igazolhatóságát. Egzisztencia és moralitás kettősségének paradox feloldását” (Bertha, 2021, 27). Akik számára idegenek lehetnek a kínkeserves vívódások s az öngyötrő önvádak a kényszerűség szülte választás meghozatala miatt („kétféle árulás között”, Láng Gusztáv kifejezésével, 2021, 237), amiből nincs (ön)fölméntés, mégis marad a megváltás-bizodalom a bűntudattal és bűnvallással együtt. Nem is érthetik, hiszen, ahogyan Dsida éppen ebben a versben sóhajtja fel, hogy „aki nem volt még magyar, / nem tudja, mi a fájdalom”. Vagy amit Markó Béla így fogalmaz e vers kapcsán: „kisebbségben nem lehetséges teljes életet élni, viszont élni mégis kell. És alkotni is” (Markó, 2020). Itt a bűnözővel való azonosulás merőben más, mint O’Driscoll *Nagy-csütörtök*-átiratában, hiszen a versbeszélő nem Krisztus elárulójához hasonulva, hanem éppen a mellette és a haza melletti kiállással, ha kell, bűnvállalással is védi a nemzeti értékeket.

Az egész költeményen végigvonuló felvezetés ellentéteinek, indulatainak és érveléseinek az érzelmileg és értelmileg pontos, a hangnemek, nézőpontok váltakozását is tükröző erőteljes fordítása tehát kiváltképpen lényeges. Álljon itt néhány sor mutatóban, bár különböző szekciókból vett sok részlet szükségeltetne az átültetési problémák megvilágításához. Ezek a konklúzióra jutást közvetlenül megelőző szavak az V. részben a három átköltésben a következők:

*Believe me: I, too, know the pain
of gloomy verse and rhymes too grim to ape.
I feel the hurt of sad farewell,
as other winding roads beckon to me.
Yet I must heed the stern commandment
of my country’s dethroned God, to be
faithful to Him, now ailing, trembling, and bereft of power,
wearing shreds of a robe and crouching on straw in a bower.
My only kin’s Hungarian.
It is for him I still keep watch on the post,
the only one I ask for bread
and the only one with whom I share the host.
A wayward, stray barbarian,
I now must recognise him as
a sinner, yet Hungarian;
a burglar, yet Hungarian,
a killer, yet Hungarian.
And that is it. There is no „but” to add*

(Lengyel Balikó Péter)

Lengyel Balikó Péter a centenáriumra készülő Trianon-antológia – *A Nation Dismembered – The 1920 Treaty of Trianon in Hungarian Poetry* – szerkesztőinek

a felkérésére fordította angolra ragyogóan a poémát, amely kötet 2019-ben látott napvilágot. Ki kell itt emelni a verselésnek az eredetihez mérhető ritmusát, különösen például a felező sorokat, a hangnemváltásokat jelző váltakozó ütemű és hosszúságú sorokból álló tömböket, a tömörséget (egy sorral rövidebb is lett a rész az eredetinel, pedig fordításban gyakran inkább meghosszabbodnak a kötött formában írott versek). Különösen szép fordítói ötlet a kenyér-megosztás helyettesítése az „ostya”-megosztással, ahol tehát egy szóval még meg is erősíti a krisztológiai utalásokat. Másrészt a „sok tévelygés és sok kanyar után jutottam ide” itt, visszafordítva: én, eltévelyedett barbár, most felismerem/elfogadom a tolvajban stb. is a magyart – a hozzáadott „barbár” jelzővel tovább nyomatékosítja az önvádat, hogy bár igazán jól tudja, mennyire nem humánus a döntése, mégsem tehet másként, s az „elfogad/elismer” ige révén pedig a határozott sorsvállalást és sorsosztozó azonosulást tanúsítja a bűnössel. Vagy egy-egy parányi nüansz is értelmi különbséget, illetve félreértést eredményezhet, mint például a „magyar Isten” szó szerinti „Hungarian God”-fordítása, hiszen az angolul olvasók nem tudhatnak a „magyarok Istenéről”; emiatt úgy tűnhet, mintha egy külön magyar (akár pogány) istenről volna szó. Ezért jó Lengyel Péternél a „my country’s dethroned God” (hazám trónfosztott Istene) kifejezés, akinek a szigorú parancsára hallgatni kell: „Yet I must heed the stern commandment / of my country’s dethroned God”. Mesteri a „mikor beteg és reszkető és” kezdetű két hosszabb sor ritmusának és teljes rímének az angol megteremtése, a fentebbi idézet 7-8. sorában.

Makkai Ádám ihletett átültetését a költő születésének 110. évfordulója tiszteletére rendezett miskolci konferencia anyagának az *Egész világhoz lángbeszédül* című kötete közölte 2017-ben, de akkor nem vált ismertté szélesebb körben. Ugyanezen sorok nála:

*please believe me, it hurts me, too,
that my words are rough and my forehead is
somber. It hurts me too that I must say farewell
for I am forced to turn to other roads,
but this is how the order of the
dethroned Hungarian God resounds
inside me, and I cannot deny Him.
Now that with his powers lost
He trembles when He is ill and powerless,
when His pall is tattered and His resting place
is a heap of straw, I have no other
brothers and sisters only Hungarians.
If I am up at vigil throughout the night
it is because of them that I stand at attention
at my post. Only from a Hungarian will I ask for bread
and only with another Hungarian will I share mine.*

*It was after many a false turn and erratic trek
that I arrived where I am today:
Even if „he” is guilty, he is Hungarian,
even if „he” is a thief, he is a Hungarian,
even if „he” is a murderer, he is a Hungarian,
there can be no bargain here, no „but”,
no negotiation.*

(Makkai Ádám)

Érdekes módon a ritmust itt gyakran meghosszabbított verssorok és *enjambement*-ok adják. Emiatt néhol az új tartalmi rész a soron belül kezdődik, ami a gondolati folyamatosságot erősíti (s nem a zaklatottsággal váltakozó nézőpontok egymásmellettségét). Az egész versben sűrű a költői szóválasztás, itt például a „somber” a sötét homlokra, vagy a „resounds” az isteni hang belső zengésére utal. A hangnemváltást egy kancsalrím beiktatásával is jelzi: „powers lost” – „powerless”. A „ha tolvaj is, magyar” pattogó, kemény állításai a megduplázott sorhosszúság miatt kicsit kevésbé drámaivá válnak: „even if »he« is guilty, he is Hungarian” (s nemcsak az egyes sorok, de az egész rész is négy sorral hosszabb lett angolul). Az utolsó két sor azonban kárpótol: a „no bargain”, „no »but«, / no negotiation” – „nem lehet semmi alkudozás, semmi »de«, semmi tárgyalgatás” – beszúrása, háromszoros ismétlésével, nagyban segíti a „de” megértését, és nyomatékosítja a döntés megmásíthatatlanságát. (Csak egy zárójeles észrevétel: az angol költők is, fordítók is évszázadokig a „he” hímnemű névmást alkalmazták általános alanyként, s a „ha bűnös is, magyar” sorok angol megfelelőjében is szükséges a személyes névmás használata. A mai genderfigyelmű világban viszont, mivel a „gender-semleges” angol névmások erőltettek vagy nevelésesek lennének, Makkai Ádám idézőjelbe tette a „he”-t, talán hogy jelezze, nem föltétlenül férfi a bűnös, a tolvaj, a gyilkos.)

Veszely Ferenc, Makkai Ádámhoz hasonlóan az ’56-os forradalmi tevékenysége miatt Nyugatra szökött, de tőle eltérően Kanadában letelepedett, s most is ott élő költő-műfordító a Dancs Rózsa szerkesztette *Kalejdoszkóp* című kanadai magyar kulturális folyóirat verseiből válogatott gyűjteményben jelentette meg *Psalmus*-variációját (*Együtt a nyelv hazájában*, 2021), szintén a trianoni megemlékezések között. Az ő tollából ez a rész a következőképpen hangzik:

*it hurts me also, do believe me, that
my words are dark, my forehead darker still,
it hurts me also that we have to part,
for henceforth I must take to different roads,
but so in me my Magyar God resounds,
dethroned he may be, yet he still commands,
and I cannot deny Him,*

*not when sick and trembling, when no more has he
 power. Nay,
 not when his cloak is torn and sleeps on hay.
 I have no other brother, only Magyar,
 I stay awake for him, for him I stand guard.
 Only from him shall I be asking for bread,
 with only him I share my piece of bread.
 After much straying, many turns
 have I arrived here:
 If sinner be, Magyar,
 if a thief be, Magyar,
 if killer be, Magyar,
 here is no bartering, there is nothing – but ah*

Veszely Ferenc híven tolmácsolja a költő szavait; ahol szükséges, másfajta mondatstruktúrákban, de szinte szó szerint megfeleltetve, a sorok lüktetését is megtartva. A rövid döntés-sorok határozottsága kiválóan hordozza az eredeti – megalkuvást kizáró – hangnemet; ritmusában, hangulatában frappáns, tömör újraalkotás, miközben jellegzetesen angolos szószerkezettel él: „if a thief be” stb. – „legyen bár tolvaj”. A magyarok Istene megfelelőjének a választása is találó: „my Magyar God” – „az én magyar Istenem”. A rímek ugyan többnyire hiányoznak, vagy néhol egy-egy töltelékszóval teremődnek meg (pl. a régiesen poétikus „Nay” – „hay”). Máshol is akadnak a kiadott szövegben egyenetlenségek, de kritikai megjegyzések helyett itt inkább csak néhány érdekes megoldás felmutatása lehet a célom – hiszen alapvetően mindhárom fordítás úttörő, elmélyült, szép munka eredménye.

Mivel mindhárom fordító magyar, az eredeti vers félreértése nem is merül fel. Minden fordítás természetesen értelmezés is, de ezekben a verziókban nincsenek félrevivő tartalmi zavarok, legfeljebb eltérő hangsúlyok, amelyek segíthetik a külföldi olvasókat az olyan szöveghelyek megértésében, amelyek jelentése csak magyarok számára nyilvánvaló. Ugyanakkor érdekesen mutatják, hogy ki melyik összetevőt, mozzanatot tekinti fontosabbnak. A szavak, kifejezések szintjén leginkább Lengyel Balikó Péter mer eltérni az eredetitől, hogy a vers formájához, ritmusaihoz, líraibb és drámaibb hangvételének váltakozásához, nézőpontváltásaihoz minél hívebben igazodó, ám angolul is érvényes művet teremtsen. Invenciózus megoldásai helyenként meghökkentők és vitathatók – talán leginkább a refrén utolsó sora: „my people – / you saintly doom, my only blind delight”, nagyjából visszafordítva: népem, te szent kárhozat, egyetlen vak gyönyörűségem. A vers egésze viszont mélyen értő és átérző, szellemiségét megőrző, művészi újratemtés. A Makkai Ádámé talán a leglíraibb, szókészletében, verselésében helyenként díszítettebb – láthatóan kevésbé kedveli a szándékosan kemény, kopár, költői önmegtartóztatásban is a szenvedést közvetítő kifejezésmódot.

A II. rész kezdetének a költői szépség szeretetét már hangzásával, jambikus pentameterének harmonikus lejtésével is megidéző sorai („Ó, én tudom, hogy mi a nagyszerű, / a minden embert megsímogató / tág mozdulat, / az élet s halál titkát kutató, / bölcsen nemes, szép görög hangulat”) azonnal, szinte romantikus végletességgel váltanak át az önostorozás és a kényszerű, de elkerülhetetlen közösségi sorsvállalás harsány, fájdalmas-félelmes képeire-hangjaira: „áruló”, „bősz barlanglakó”, „vonító vad, ki vackát félti”, „vadállat”, „csattogó agyar”. Makkai Ádám hosszú, hömpölygő kezdősorai angolul is láttatják a „nagyszerűséget”, a „széles mozdulatot”, majd az ebbe belehasító „bősz barlanglakó” rész – „fierce cave-dweller, / a howling wild beast, defending and protecting / its lair, an untamed predator with ten talons / and cracking fangs” – tapinthatóvá teszi a szakadékot a nyitósorok harmóniája és annak szándékos-kényszerű elhagyása között, különösen az utolsó szókapcsolat fenyegető hangutánzásával: „cracking fangs”.

Lengyel Balikó Péter itt is szorosabban követi a jambikus sorok ritmusát, tördelését s a hangnemváltásokat, miközben szabadabban fordítja a szavakat, kifejezéseket: „Oh yes, I know greatness when I see it – / in arms wide open, ready to embrace / the next man in the street, / in noble thoughts and beauty, prudent grace / the search for life and death in Greece and Crete.” Többek között, Görögországhoz hozzáteszi Krétát, a ritmus és a rím kedvéért. A „tág mozdulat” itt szélesre tárt karokat jelent, készen arra, hogy megöleljék az első embert az utcán. Majd a keserűség elemi erővel feltörő megnyilvánulásai: „And yet, and yet, I have betrayed it all, / in hurt denied the universal quest, / become a grizzly caveman after all, / a brute howling to save his paltry nest, / a beast with twenty claws / and fangs in carrion”. A rémisztő szavakon felül a sorok kemény, „csattogó” lerövidítettsége is az eredetinek a felajzott lelkiállapotát adja vissza. Apró változtatások még hozzá is toldanak a vadság képzetéhez: például az agyarak a „dögben” jelennek meg. Veszely Ferenc verziójának záró sora: „a set of clanging fangs” belső rímével szintén a félelmetes hatást fokozza.

Van, amit eleve nem is lehet a magyarhoz hasonló zengéssel és sámánisztikus-mágikus erővel visszaadni angolul, mint például az „ülj ide, gyülj ide, népem” felhívása. A fordítók ilyenkor a környező szavakkal, hangzásokkal igyekeznek kárpótolni a sor prózaivá válásáért. (Itt esetleg valami archaikus óangol vagy ír kifejezést lehetne helyette találni.) Ebben az utolsó, hatodik részben mindhárom fordításnak a hangneme megemelkedik, ihletett, zsoldáros reménységgel, lelkesültséggel – és keserűséggel – telítődik. Bertha Zoltánnal szólva, a „végzet- és üdvösségtudatos, passziós, missziói, eszkatológiai távlatú és intonációjú zsoldáros közös éneklés”, miközben „az összetartozás fenséges reményével és a feloldozó megváltás-váradalom szent elszántságával és küldetés-hitével” zúg föl (Bertha, 2021, 25), a világ figyelmét is hivatott az elszenvedett elnyomatásra, jogfosztásra felhívni: „Európa [...] nyöggjön a borzalomtól / és örüljön bele!” A megalázott magyarok körében is – hasonlóképpen az elsősorban

a refrén által, de máshol is megidézett, a verset részben ihlető 137. zsolttárban megénekelt ótestamentumi néphez, akik a babiloni fogságban, „idegen földön” nem énekelhettek szép énekeket fogvatartóik parancsára – a hárfa húrjai helyett saját idegeit „jajgatva tép[ő]” költő dalában osztozva („hörögve / és zúgva és dörögve”) robban ki a klasszikus görög harmóniaeszmény éles ellentétéként az „archaikus, diszharmonikus [...] profétaindulat” (Láng, 223). Sőt, továbblépve, a refrénben ismételt esküszó „feltételes önátok”, Fazakas Gergely Tamásnak az eredeti zsolttárral összevető és a 16–17. századi magyar protestáns költészet (amihez Ady, Babits és mások hangját is hozzátehetjük) hagyományaira is figyelő elemzésében az elnyomókra kért átokká válik. A bibliai zsolttár utolsó három versszakával is „hypertextuális viszonyban” álló *Psalmus*-ban – a „protestáns prédikátori világképben oly fontos szerepet játszó zsidó-magyar sorspárhuzam” okán – a „megjelenített magyarság is választott nép, az Úr szövetséges népe, amely ellen föllépni Isten elleni vétkeknek számít”. Az ebben az „értelmezési keretben helyet kapó ószövetségi felfogás összefüggésében [...] legitimálható az Isten népét [...] fogságba (értsd: kisebbségbe) hurcolók elleni – teljesen ki sem mondott – átok” (Fazakas, 2003). Ám hozzátennem, hogy a csupán az éneklésben megtestesült magyar átok – még ha az akár mágikus ráolvasásszerűséggel szól is – messze távol áll az ókori zsolttáros kegyetlen fizikai megtorlást is vizionáló képeitől. A zsolttár szörnyű bosszút kér a kínozókra: „Emlékezzél meg, Uram, az Edom fiairól [...]. Babilon leánya, te pusztulóra vált! Áldott legyen a ki megfizet néked gonoszságodért [...], a ki megragadja és sziklához paskolja kisdedeidet!” (Károli Gáspár ford.) Dsida versében és mindhárom fordításban is viszont a megpróbáltatások borzalmairól szóló ének, az elszenvedett kínok kibeszélése maga lesz az átok; azok meghallásába borzad és „örül bele” „Európa”. Mindebből a sűrített, bonyolult érték- és érzéstartományból valamennyit is átültetni angolra: igazi műfordítói feladat.

Az idegeken játszás így zendül fel Makkai Ádámnál: „Sit here, gather here my people and listen / as I sing, as I tear at the chords of my harp, / the strings of my tightened nerves. / Oh my people! Oh my orphaned people!” A hörgőzúgó együtténeklés valóban profétai indulatból fakadóként szól itt is: „sing with me, wheezing and rattling / and howling and thundering [...]. Sing that your psalm may roll out / into the world like the sultry, sulphury wind of hell”, azaz ziháló és recsegő-ropogó és üvöltő és mennydörgő énekszó legyen, hogy a zsolttár úgy áradjon ki a világra, mint a pokol perzselő kénköves szele. Veszely Ferencnek az eredeti vers tördelt sorait szorosán követő változatában is megragadó az ideghúrokat sírva tépő éneklés: „listen as I am singing, / as the harp’s strings, / my taut nerve’s strings / crying, I tear.” Itt az énekmondás a „pokol száraz, (só) savas szele”-ként ontja a világra a borzalmat: „Sing, to roll over the world / your song, like the dry, acetic wind of hell”. Drámai erejük Lengyel Balikó Péter költő-beszélőjének jankiáltásai is, amint saját szétroncsolt idegein hárfázva tépi az összes húrt eltitkolhatatlan, maró fájdalomában: „My people, gather by my side, / and hear the song that I must sing / as I tear at every string / harping

on my tattered nerves, / in pain too raw to hide.” És majd átokszerűen küldi a zsoltárt a Földre, hogy borítsa el, mint a pokolból feltörő sistersgő kénköves tűz: „Oh, sing the psalm so it may flood the Earth / like a singeing brimstone fire billowing forth from hell. / Make old Europe cover her ears, / and groan in trepidation, / and go insane under the spell!” A „kénköves szél” itt még emésztőbb „kénköves tűzzé” válva örvénylik elő a pokolból, és őrjíti meg Európát.

*

Ma is viták folynak a versfordítások tartalmi és formai hűségének a kérdéséről, vagy hogy mi tartozik a formahűség fogalmába: a metrum, rímképletek, ritmusok, szótagszám, hangsúlyok, vagy a mondatszerkezetek, nyelvtani formák is, s hogy a tartalmi megfelelés az elsődleges vagy a hangzásbeli. És hogy mi, meddig fordítás, hol kezdődik az átköltés, mennyire szabad a fordítónak a saját invencióit, kreativitását belevinni másvalaki versének az idegen nyelven való megjelenésébe. Vagy hogy az eredeti kultúra hangsúlyozása a kívánatosabb vagy erőteljesebb belesimulás a célközönség számára otthonosabb költői környezetbe. (Hogy mennyire élő kérdések ezek, jelzi, hogy nemrégiben, 2022 novemberében tartottak a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémián műfordítói konferenciát *A lehetséges változatok* címmel, ilyen és hasonló problémákról értekezve.) Természetesen nem léteznek, nem is létezhetnek kőbevésett szabályok; mint minden művet, a műfordítást is egyediségében lehet megítélni. Többen érvelnek például egy kötött formájú vers (mondjuk egy szonett) szabadversbeli fordításának legitimációja mellett. Meglehet, hogy tartalmi részletek úgy pontosabban megjeleníthetők, de nyilvánvalóan a vers egészének a hangulatát, hatását lényegi módon a hangzása s abban a ritmus, a rímek, a formai variációk teremtik meg. Ezért üdvözljük, ha fordítók nem sajnálják a fáradságot, hogy az eredeti alkotás versszerkezetében, metrikai képleteivel vagy annak megfelelő, hasonló hatású alakzatokkal adják vissza ugyanazt a lényegi tartalmat. Ami nyilván nem jelenti azt, hogy görcsösen kellene követni a versformát, hogy a rímek, ritmusok valamiféle régies zöngeménnyé, amatőr hangicsálássá váljanak.

A szép példák jelzik, hogy Dsida Jenő néhány versének mesteri műfordítása az angol nyelvű irodalmat is meggyőző versekkel gazdagítja, és ezzel enyhíti a mennyiségi hiányt. A ki-nem-mondott, mert szavakkal ki-nem-mondható félelmeket, retteneteket, lelki tusákat, mélységes megrendüléseket és megannyi lelki- és érzelmi állapotot, élményt vagy gondolatfutamat költőien megszólaltató, az eredetit verselésében, hangzásában, zeneiségében is megidéző művek felhívhatják a figyelmet erre a különleges „angyali” költőre – *poeta angelicus*-ra. S talán vannak, lesznek az emberi mindenségben, akik rezonálnak erre a hangra, akiknek fáj a dala.

IDÉZETT MŰVEK

- Bertha Zoltán: A szép mindig korszerű. Dsida Jenő kritikai nézeteiről, in *uó, Erdély felé. Esszék, tanulmányok, vallomások*. Budapest, 2012, Napkút Kiadó, 32–46.
- Bertha Zoltán: „Ülj ide, gyűlj ide, népem”. Dsida-motívumok körül, in *Emlékkönyv Lisztóczy László nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Fülöp Lajos és Kelemenné Csuhay Zsuzsanna. Eger, 2021, Bródy Sándor Megyei és Városi Könyvtár, 25–40.
- Coleman, Philip: Kettős írás. Magyar vonatkozások a kortárs ír költészetben, in *Hungarológiai évkönyv* 2019, XX/1, Pécsi Tudományegyetem BTK, Pécs, 15–23. Az eredeti angol nyelvű tanulmány – *Writing Between: Hungarian Affinities in Contemporary Irish Poetry* – 2013-ban jelent meg az *Ireland, West to East: Irish Cultural Connections with Central and Eastern Europe* című kötetben. Szerk. Aidan O’Malley és Eve Patten. Bern, 2013, Peter Lang Kiadó. Az itt idézett magyar változat Branczeiz Anna fordítása.
- Cs. Nagy Ibolya: Miért szép? Dsida Jenő: Nagycsütörtök (Olvasat-változatok, értelmezési lehetőségek), in *Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai*. Szerk. Kabán Annamária és Mózes Huba. Miskolc, 2017, Bíbor Kiadó, 15–21.
- Fazakas Gergely Tamás: Dsida Jenő Psalmus Hungaricus című versének újraértelmezési kísérlete, *Hitel*, 26/12 (2003. december). <https://epa.oszk.hu/01300/01343/00024/muhely.html> (megtekintés: 2023. február 26.)
- Gergely Ágnes: *Nyugat magyarja*. Budapest, 1991, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Gömöri György: Állomás. *Korunk*, 24/7 (2013), 75–76.
- Gömöri György: Dsida Jenő angolul. *Tiszatáj*, 67/9 (2013). <https://tiszatajonline.hu/irodalom/gomori-gyorgy-dsida-jeno-angolul-2/> (megtekintés: 2023. márc. 23.)
- Gömöri György: Introduction to Jenő Dsida’s Poems. *Hungarian Review*, IV/4 (2013. júl.); Two Poems by Jenő Dsida. *Hungarian Review*, IV/6. (2013. nov.), 123–124.
- Láng Gusztáv: *Dsida Jenő költészete*. Szombathely, 2021, Savaria University Press.
- Lengyel Balikó Péter: Psalmus Hungaricus (angol ford.), in *A Nation Dismembered. The 1920 Treaty of Trianon in Hungarian Poetry* (Szétszaggatott ország: Az 1920-as trianoni békeszerződés a magyar költészetben). Szerk. Bertha Csilla és Kodolányi Gyula. Budapest, 2019, Hungarian Review Kiadó, 81–88.
- Lisztóczy László: *Ég és föld közt lebegő örök gyermek. Dsida Jenő pályaképe*. Eger–Pomáz, 2020, Kráter Műhely Egyesület.
- Lisztóczy László: *Világító szív. Tanulmányok Dsida Jenőről*. Pomáz, 2018, Kráter Műhely Egyesület.
- Makkai Ádám: *Jenő Dsida*, in *In Quest of the Miracle Stag* (A csodaszarvas nyomában, I. kötet). Szerk. Makkai Ádám. Atlantis-Centaur, Chicago – Corvina, Budapest, 1996, 679–686.
- Makkai Ádám: Psalmus Hungaricus (angol ford.), in *Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai*. Szerk. Kabán Annamária és Mózes Huba. Miskolc, 2017, Bíbor Kiadó, 71–77.
- Markó Béla: Az erdőn túli lét (Dsida-olvasatok). *Eső*, 2020/1. <https://www.esolap.hu/authors/345-marko-bela/2261.html> (megtekintés: 2022. dec. 15.)
- Pomogáts Béla: Poeta Angelicus. Dsida Jenő. A keresztény költő, in *Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai*. Szerk. Kabán Annamária és Mózes Huba. Miskolc, 2017, Bíbor Kiadó, 11–14.
- Remenyi, Joseph (Reményi József): Transylvanian Poet Jenő Dsida (1907–1938). *Slavonic and East-European Review*, 35:84 (1956), 249–255.
- Veszely Ferenc: Psalmus Hungaricus (angol ford.), in *Együtt a nyelv hazában. A kanadai Kalejdoszkóp folyóirat versválogatása / Belonging Through Language. A collection of poems published in Canadian Kaleidoscope Magazine*. Szerk. Dancs Rózsa. Budapest, 2021, Misszió Média Kiadó, 137–146.
- Yeats, William Butler: The Arrow, 1906, in *uó, Explorations*. London, 1962, Methuen.

A Dsida Jenő-versek itt említett és/vagy idézett angol fordításainak a föllelhetősége:

A Nation Dismembered. The 1920 Treaty of Trianon in Hungarian Poetry (Szétszaggatott ország: Az 1920-as trianoni békeszerződés a magyar költészetben). Szerk. Bertha Csilla és Kodolányi Gyula. Budapest, 2019, Hungarian Review Kiadó.

Egész világhoz lángbeszédül. A 110 éve született Dsida Jenő emlékéét idéző miskolci tudományos konferencia előadásai. Szerk. Kabán Annamária és Mózes Huba. Miskolc, 2017, Bíbor Kiadó.

Együtt a nyelvházában. A kanadai Kalejdoszkóp folyóirat versválogatása / Belonging Through Language. A collection of poems published in Canadian Kaleidoscope Magazine. Szerk. Dancs Rózsa. Budapest, 2021, Misszió Média Kiadó.

Hungarian Review, IV/4 (2013. július); IV/6 (2013. november), http://www.hungarianreview.hu/article/introduction_to_jeno_dsidas_poems_poems_translated_by_george_gomori_and_clive_wilmer;

https://hungarianreview.com/article/two_poems/

In Quest of the Miracle Stag (A csodaszarvas nyomában, I. kötet). Szerk. Makkai Ádám. Atlantis-Centaur, Chicago – Corvina, Budapest, 1996.

The Colonnade of Teeth (A fogak tornáca). Szerk. Gömöri György és Szirtes György. Newcastle, 1996, Bloodaxe.

The Lost Rider. A bilingual anthology (Az eltévedt lovas). Szerk. Szirtes György. Budapest, 1997, Corvina.

Claudia Andujar: Florence Águeda Lindey nővér és ápoló Opiki faluban, az elhagyatott Északi Autóútnál (A kapcsolat következményei sorozatból), 1981